

WOUTER VERAART

Ontrechting

Ontrechting kan worden omschreven als het stelselmatig ontnemen van rechten aan specifieke categorieën mensen. Ontrechting is een proces en kan op talloze manieren plaatsvinden. Er bestaat ontrechting op basis van wetgeving, één die uit feitelijke handelingen en één die uit combinaties van beide bestaat. Gevangenhouding zonder vorm van proces is bij uitstek ook een vorm van ontrechting, omdat de gevangene aldus buiten de rechtsorde wordt geplaatst.

Ontrechting is een caleidoscopisch fenomeen: naast elke rechtsgeschiedenis kan een ontrechtingsgeschiedenis worden geplaatst. Elk tijdperk kent zijn eigen figuren en modaliteiten: van de *sacratio* en de verbanning uit de oudheid, naar de excommunicatie en de vogelvrijverklaring uit de middeleeuwen, naar de *outlaw* van het wilde westen en de achttiende- en negentiende-eeuwse *mort civile*, tot de grote bureaucratistische ontrechtingsoperaties die de afgelopen eeuw hebben getekend – ontrechting als een fase in een genocide – en de mondiale ‘bestrijding’ van illegalen, vreemdelingen en vermeende terroristen van vandaag.

De term *mort civile* illustreert de radicaliteit van vrijwel elke vorm van ontrechting: uitsluiting uit de rechtsorde, culminerend in een burgerlijke dood, een juridische inexistentie. Het lichaam leeft, bevrijd van zijn juridische bescherming, nog voort. Maar zijn verwijdering uit de rechtsorde door uitsluiting betekent tegelijkertijd zijn (levensbedreigende) insluiting in diezelfde ordening: het lichaam is plotseling doelwit van alles en iedereen, ‘naakt leven’ in de woorden van de Italiaanse filosoof Giorgio Agamben, dat, als ‘uitzondering op de regel’, ‘straffeloos mag worden gedood’ (Agamben 2002).

Het nog steeds recente voorbeeld van een immens ontrechtingsproces – de ontrechting van de Europese joden tijdens de Tweede Wereldoorlog – is vaak beschreven in termen van ‘onteigening’ (Hilberg 1985) of van ‘roof’ (Aalders 1999). Maar onteigening en roof hebben nog niets met ontrechting van doen, al kunnen zij daartoe worden ingezet en gestileerd. Praktijken als roof of plundering kunnen ontrechting bewerkstelligen, wanneer zij zich op specifieke groepen concentreren en het verwerven van buit van secundair belang is geworden. En vertrouwde rechtsfiguren als onteigening, beheer en koop kunnen stuk voor stuk worden aangewend en aangepast om categorieën mensen uit de rechtsorde te verwijderen. Zoals een in Afrikaanse landen gangbaar landbouwwerktuig als een groot hakmes (machete) het belangrijkste wapen in de Rwandese genocide is geworden, zo werd de alledaagse rechtsfiguur van het beheer in de bezettingsjaren in Europa aangewend om de joden uit hun bedrijven te verdrijven en uit hun vermogensrechten te ontzetten. Wat daarbij opvalt is dat de machete, hoewel een in Rwanda gangbaar werktuig, voorafgaand aan de genocide

door de aanstichters bij duizendtallen werd geïmporteerd en onder de Hutumilities verdeeld. Aldus werd het simpele hakmes voor de genocide ‘geschikt’ gemaakt. Op analoge wijze moest tijdens de Tweede Wereldoorlog in het door Duitsland bezette Europa de rechtsfiguur van het beheer ‘geschikt’ worden gemaakt om de ontrecting te kunnen dienen. Bij een gebruikelijk juridisch beheer is de beheerder verantwoordelijk verschuldigd aan de eigenaar en staat het hem niet vrij om goederen zonder toestemming van de rechthebbende te verkopen. Maar in dit geval werd de juridische figuur van het beheer ‘op zijn kop gezet’ en aangepast om joodse eigenaren elk beschikkingsrecht over hun vermogensrechten te ontnemen. Daar was een eenvoudige methode voor: er werd, bijvoorbeeld in het bezette Nederland, speciale wetgeving uitgevaardigd waarin werd bepaald dat joodse bedrijven en privévermogens onder beheer van ‘arische’ beheerders kwamen te staan. In diezelfde verordeningen werd bepaald dat deze beheerders slechts de aanwijzingen van de Duitse bezetter dienden op te volgen. Bovendien kregen zij de opdracht om de door hen beheerde goederen zonder toestemming van de eigenaren te verkopen.

Ontrecting is, met andere woorden, geen buitenjuridisch of juridisch fenomeen, maar een singulier verschijnsel dat door alledaagse (rechts)gebruiken als het ware ‘om te buigen’ of ‘om te keren’, die verschillende werkelijkheden ‘diagonaal’ doorsnijdt. Zowel feitelijke (fysieke) als juridische varianten van ontrecting brengen dan ook diepe cesuren en spanningen in de sociale en juridische werkelijkheid teweeg. Neem het onbeperkt vasthouden van iemand zonder vorm van proces. Wie zonder toegang tot een rechter wellicht levenslang gevangenzit, zal theoretisch nog wel rechten kunnen hebben, maar hij kan ze onmogelijk meer uitoefenen, want hij is *tegelijktijd* buiten de juridische dimensie geplaatst. Rechten die met geen mogelijkheid kunnen worden uitgeoefend, schrompelen ineen tot een soort virtuele rechten die nagenoeg waardeloos zijn. Deze vorm van uitsluiting is ook daarom zo’n sprekend voorbeeld van ontrecting, omdat deelname aan het recht – vooral de toegang tot een onafhankelijke rechter – voor een gevangene van vitaal belang is.

Normadressaten

Veelal gaan feitelijke handelingen met juridische maatregelen gepaard. Ontrecting in de vorm van recht, van wetgeving, is een studieobject op zich omdat zij innerlijk tegenstrijdig is. Rechtsregels richten zich steeds tot subjecten die zich tot dat recht kunnen ‘verhouden’, hetgeen op de vooronderstelling berust dat zij in juridische zin verantwoordelijk kunnen zijn voor hun daden, capabel zijn om te handelen, dragers van rechten en plichten kunnen zijn. Een wet of maatregel die tot doel heeft een bepaalde groep te ontrecten, probeert de normadressaten echter juist te treffen in hun vermogen om drager van rechten en plichten te kunnen zijn. Aldus weerspreekt een dergelijke wet op paradoxale wijze de eigenschappen van zijn adressaten.

Ontrecting in de vorm van recht is om die reden slechts mogelijk zolang degenen die worden ontrect nog niet volledig ontrect zijn; met andere woorden, zolang ze

nog als rechtssubject *geadresseerd* kunnen worden. Dit wordt, naarmate de ontrecting voortduurt, echter hoe langer hoe moeilijker. Het is tegen deze achtergrond begrijpelijk waarom de vernietiging van de joden door de Duitsers slechts ten dele juridisch was vormgegeven. Immers, voordat de gedeporteerden de concentratiekampen binnenkwamen, hadden de Duitsers de rechtssubjecten in hun slachtoffers al ‘gedood’ (Arendt 1979, 447). De historicus Raul Hilberg heeft er in dit verband op gewezen hoe Duitse ambtenaren gedurende het graduele proces van de jodenvervolgving hoe langer hoe meer gefrustreerd raakten door de beginselen en vormvereisten van het juridische handelen. Onder de groeiende behoefte om vrijer te kunnen ageren slaagden zij erin om de juridische *modus operandi* stapsgewijs te elimineren. Gedurende dit proces veranderde een wereld van openbare wetgeving stapje voor stapje in een wereld van geheime operaties (Hilberg 1985, hoofdstuk 3).

Ontrecting is, om kort te gaan, in welke vorm dan ook destructief voor de constitutie van de mens als (complex) persoon. Zij treft de mens in de eerste plaats in haar mogelijkheden om aan het rechtsverkeer deel te nemen. Maar daarmee wordt zij ook rechtstreeks in haar capaciteiten aangetast. Zoals Paul Ricoeur heeft laten zien is de constitutie van de mens als een sprekend, handelend, vertellend en verantwoordelijk wezen direct gerelateerd aan de wijze waarop zij haar capaciteiten kan uitoefenen. Dat laatste is volgens Ricoeur slechts mogelijk in relaties met anderen binnen institutionele kaders (Ricoeur 1995, 33). Ontrecting is, zoals gezegd, erop gericht bepaalde groepen af te sluiten van de toegang tot juridische instituties. Dat treft hen regelrecht in hun vermogen om als handelend en verantwoordelijk persoon aan het rechtsverkeer – en daarmee aan het economisch en maatschappelijk leven – deel te nemen.

Een ander aspect van ontrecting is materiëler van aard: de stelselmatige ontneming van rechten heeft onvermijdelijk tot gevolg dat deze in andere handen zullen overgaan. Een grootschalig proces van ontrecting leidt dus tot significante verschuivingen in de bestaande rechtsverhoudingen in de betreffende samenleving. Dit maakt ontrecting tot een proces waarin soms grote delen van de bevolking participeren, omdat zij ervan profiteren. Door het kopen of verkopen van goederen die door ontrecting zijn ‘vrijgekomen’, door een bedrijf over te nemen dat door een ‘beheerder’ (als hierboven omschreven) werd aangeboden, door een vacature te vervullen van iemand die zijn functie op grond van racistische wetgeving moest neerleggen enzovoort. De ontrectingsmachinerie in bezet Nederland was zo omvangrijk dat velen er ook min of meer toevallig in verstrikt raakten, terwijl grote financiële instanties, zowel publiek als privaat, zich soms om economische redenen geroepen voelden om aan de ontrecting actief deel te nemen of in dat kader zelfs initiatieven te ontplooiën. Die verstrengeling van derde partijen maakte het naoorlogs rechtsherstel in Nederland erg ingewikkeld. Rechtsherstel kan hier worden omschreven als het restitutieproces dat een antwoord vormt op ontrecting, door degenen die hun rechten kwijtraakten in ieder geval in staat te stellen om in rechte op te komen voor de teruggave van die rechten. Uiteraard kan rechtsherstel in de praktijk pas na een wisseling van regime op gang komen.

Geen echte mensen

In het kader van een veelvormig verschijnsel als ontrecting, doet zich ook telkens weer de vraag voor wat het motief kan zijn van regimes (ook democratieën) om bepaalde groepen mensen uit de rechtsorde te verwijderen. Hoewel elk tijdperk zijn eigen modaliteiten van ontrecting en dus zijn eigen motieven kent, lijkt de standaardmotivering toch te zijn dat de betreffende categorieën nooit werkelijk tot de mensheid behoorden, of dat hun leden, in ieder geval, minder mens zijn dan anderen. Reeds de ontrecting van de inheemse volkeren van Amerika werd door hun Spaanse onderdrukkers als volgt gelegitimeerd: omdat de indianen geen echte mensen zijn, hebben zij geen subjectieve rechten. In dat geval kunnen zij geen eigendom van grond hebben. Dus is die grond *res nullius* en mag worden geoccupeerd. Het beleid van de regering-Bush om de *detainees* in het kamp van Guantánamo Bay te portretteren als moordlustige beesten die, omdat zij zo gevaarlijk zijn, voortdurend ‘gekooïd’ moeten blijven, past in deze weinig verheffende traditie (zie Butler 2004, 72-74).

Ontrecting, ten slotte, ook in ruime zin, is lijnrecht in strijd met zeer basale normatieve uitgangspunten die gewoonlijk met de ‘rechtsstaat’ of de *rule of law* worden geassocieerd: denk bijvoorbeeld aan de rechtsstaat als juridische vorm van samenleven waarin de toegang tot het recht voor iedereen openstaat. De vraag hoe zulke noties tegen telkens nieuwe variaties van ontrecting in stelling kunnen worden gebracht, heeft ondanks alle verschrikkingen die de twintigste eeuw heeft voortgebracht ook vandaag, in 2005, zijn urgentie nog geenszins verloren.

Literatuur

- Aalders, Gerard (1999) *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag, SDU.
- Agamben, Giorgio (2002) *Homo sacer. De soevereine macht en het naakte leven*. Amsterdam, Boom/Parrèsia.
- Arendt, Hannah (1979) *The origins of totalitarianism*. New York, Harcourt Brace Jovanovich.
- Butler, Judith (2004) *Precarious life. The powers of mourning and violence*.

- Londen/New York, Verso.
- Hilberg, Raul (1985) *The destruction of the European Jews*. Revised and definitive edition. New York, Holmes and Meier.
- Ricoeur, Paul (1995) Qui est le sujet du droit? In: P. Ricoeur *Le juste*. Parijs, Éditions Esprit, p. 33.
- Veraart, Wouter (2005) *Ontrecting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Dissertatie Eramus Universiteit Rotterdam.